

ապստամբություն ծրագրերի մասին Հովսեփ էմինը իրազեկ է պահում Հերուկյ թագավորին: Վրաց թագավորության և Թուրքիայի հարաբերությունները շափազանց լարված էին այդ ժամանակ և վտանգ կար, որ թուրքերը կհարձակվեն Արևելյան Վրաստանի վրա: Այս պայմաններում, բնականաբար, վրաց թագավորին պետք է, որ հետաքրքրեր թուրքերի թիկունքում հայերի հնարավոր ապստամբության ծրագիրը: Էմինը նրան առաջարկում է 6.000 ձիավորներով և 10.000 հետևակ զորքով շարժվել դեպի Բայազետ: «Այստեղից անցք էրզրում, որ երեք օրվա ճանապարհ է,— խորհուրդ է տալիս նրան էմինը,— Ձեր հաջորդ շրջանները պիտի լինեն Բասենը, Սասունը, Բիթլիսը: Դուք այդտեղ պիտի ունենաք 12.000 հետևակ, մինչև որ թուրքերն արթնանան իրենց հավիտենական թմբիրից: Ձեզ պիտի միանան Մշո հայերը՝ 10.000 ձիավորներով: Ձեր ամբողջ ուժը պիտի լինի 40.000»¹⁵:

Դժվար է ասել, թե իրականության որքան մոտ էին Հ. էմինի բերած այս թվերը, որոնք քաղված են, թերևս, Հովնանի նամակներից: Բայց թեկուզ և չափազանցված, այդ տվյալները ցույց են տալիս, որ մեծ թվով հայ գյուղացիներ ու արհեստավորներ պատրաստ էին իրենց զենքով միանալու վրացական զորքին: Հերակլը հավանություն է տալիս այս ծրագրին և էմինի մարդկանցից մեկի՝ մահտեսի Գրիգորի ձեռքով 1764 թվականի մարտին խրախուսական նամակ հղում Հովնանին: Սակայն այս Գրիգորը (որի մոտ էր նաև Հովնանին հասցեագրված էմինի նամակը) նրանում ձերբակալվում է խանի մարդկանց կողմից: Նամակներն ընկնում են վերջինիս ձեռքը և նրանց բովանդակությունը հայտնի է դառնում Սիմեոն Նրեանցի կաթողիկոսին: Շասչանցած կաթողիկոսը Հերակլ թագավորին ուղարկած իր նամակում խորհուրդ է տալիս հրաժարվել Հովնանի հետ գործակցելուց և իր երկրից վճռել էմինին, որի գործունեությունը, ըստ նրա, չափազանց վնասակար հետևանքներ կարող էր ունենալ հայերի համար: Հարկ է նշել, որ Սիմեոն Նրեանցին ընդհանրապես դեմ չէր հայ ժողովրդի ազատագրման գաղափարին, սակայն երկյուղ կրելով, որ հայերի ձգտումները հայտնի կդառնան մահմեդական բռնակալներին, որից և ժողովրդի վիճակն է՛լ ավելի կծանրանա, նա չափազանց զգուշավոր դիրք էր գրավել և դեմ էր բացորոշ գործողություններին:

Հերակլ թագավորը չէր կարող հաշվի չնստել հայերի մեջ անվիճելի հեղինակություն վայելող կաթողիկոսի բացասական այս վերաբերմունքի հետ, բացի այդ, 1764 թ. կեսերին Վրաստանի վրա թուրքական հարձակման վտանգ այլևս չկար: Ուստի նա էմինին հեռացնում է Վրաստանից և խզում իր կապերը Հովնանի հետ: Այնուհետև էմինը գնում է Հյուսիսային Կովկաս, այնտեղից է՛լ Ղարաբաղ, ուր մելիքների պայքարը կազմակերպելու ապարդյուն փորձեր կատարելուց հետո, 1767 թ. վերադառնում է Վրաստան և 1766 թ. գարնանը Իրանի ու Իրաքի վրայով մեկնում Հնդկաստան՝ միշտ երազելով պայքարի մեջ մտնել հանուն հայրենիքի ազատության:

4. ՄԱԴՐԱՍԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

XVIII դարի 70—80-ական թվականներին Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում հնդկահայ մի խումբ հայրենասեր գործիչներ լուրջ աշխատանք են ծա-

¹⁵ «Ցուղեփ էմին», էջ 259:

վալում Հայաստանի սղատադրման և հայկական անկախ պետություն ստեղծելու ղադափարը քարոզելու ուղղությամբ: Հնդկահայ առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական-հայրենասիրական այդ խմբակի անդամներից հայտնի են Մովսես Բաղրամյանի, Հսկոբ և Եղիապար Շահամիրյանների և Գրիգոր Խոջաջանյանի անունները: Խմբակի ոգեշնչողն ու ղեկավարը մեծահարուստ վաճառական Շահամիր Շահամիրյանն էր:

Հայաստանն ազատագրելու իրենց հույսերը մադրասցիները դրել էին հայ ժողովրդի վրա, որին նրանք ցանկանում էին ապստամբեցնել օտար տիրապետողների դեմ: Այդ ապստամբությունն, ըստ նրանց, գլխավորելու էին Ղարաբաղի մելիքներն ու էջմիածնի հոգևորականությունը: Զինված օգնություն ստանալով Ռուսաստանից և Վրաստանից, հայ ապստամբներն ազատագրելու էին իրենց հայրենիքը թուրք-պարսկական տիրապետությունից և այնտեղ ստեղծելու էին հայկական անկախ պետություն: Այս ծրագիրն իրականացնելու համար մադրասցի հայրենասերները, որոնց վրա շատ զգալի էր եվրոպական լուսավորիչների ազդեցությունը, անհրաժեշտ էին համարում նախ և առաջ լուսավորել հայերին, առաջին հերթին՝ երիտասարդությունը, ժանոթացնել նրանց իրենց հայրենիքի պատմության և աշխարհագրության հետ: Լուսավորությունն օգնելու էր հայ մարդկանց խորապես գիտակցելու ազատության և անկախության նշանակությունը, օտար տիրապետության ու միապետական կարգի վնասաբերությունը: Դրանից հետո միայն հնարավոր կլիներ նրանց պայքարի հանել հայրենի երկրի ազատագրության համար: Լուսավորության գործին նպաստելու համար 1771 թ. Շահամիր Շահամիրյանը Մադրասում հիմնադրում է տպարան: Այդ տպարանում մադրասցիները լույս են ընծայում Հայաստանի ազատագրման և այնտեղ ստեղծվելիք քաղաքական-հասարակական կարգի վերաբերյալ ծրագրային վավերագրեր, այդ խնդիրների կապակցությամբ աշխույժ նամակագրություն են սկսում Ղարաբաղի մելիքների, էջմիածնի կաթողիկոսի, Հերակլ II թագավորի և բազմաթիվ այլ անձանց հետ:

1773 թվականին, երկար թափառումներից հետո, Մադրաս է ժամանում Հովսեփ էմինը: Հայ ազատագրական շարժման անխուսալ այդ գործիչը մեծ ապավորություն է թողնում Մադրասի խմբակի անդամների վրա: Բազմաթիվ անհաջողությունները չէին ընկճել էմինին: Նրա վճռականությունը և հայրենիքի ազատագրության համար մարտնչելու մեծ փափագը ոգևորում են նաև Մադրասի հայերին, նրանք որոշում են էմինի տրամադրության տակ դնել տարեկան 12.000 ռուբլի, այդ գումարով զորախմբեր ստեղծելու համար⁴⁰:



Շահամիր Շահամիրյան

⁴⁰ Տե՛ս «Ցովսէփ էմին», էջ 455:

Գրիգորի հոռաշանյանը հայտնում է, որ ղրանից բացի ինքը պատրաստ է այդ ծրագրի իրականացման համար կտակել իր հարստության մի մասը՝ պայմանով, սակայն, որ ծրագրին իր հավանությունը տալի Սիմեոն կաթողիկոսը, Այդ ժամանակ Մագրասում էր գտնվում Հովհաննես Կաթողիկոսը, որը հնդկահայերի մոտ հանգանակություն էր կատարում Երուսաղեմի վանքի համար։ Տեղեկանալով մագրասցիների մտադրության մասին, նա միջամտում է այդ գործին և խափանում այն։ Մագրասի մեծահարուստները, բացառությամբ Շ. Շահամիրյանի հրաժարվում են գործարքը վավերացնելուց⁵⁰։

Այս օրերին Շ. Շահամիրյանի տպարանում Մովսես Բաղրամյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսավ «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» աշխատությունը, առաջին քաղաքական-հրապարակախոսական գիրքը հայ իրականության մեջ։

Մովսես Բաղրամյանը ղարաբաղցի էր, Մոսկվայում միացել էր իր հեռավոր ազգական էմինին և շուրջ հինգ տարի եղել նրա հավատարիմ գաղափարակիցը։ Վրաստանում բաժանվելով էմինից, Մ. Բաղրամյանը տեղափոխվում է Հնդկաստան։ Մագրասում ծանոթանում է Շ. Շահամիրյանի հետ և դառնում նրա որդիների ուսուցիչը և Մագրասի հայրենասիրական խմբակի ամենաեռանդուն անդամներից մեկը։

«Նոր տետրակի» նպատակն էր հայ երիտասարդների մեջ սեր արթնացնել Հայաստան երկրի նկատմամբ, ծանոթացնել նրանց հայ ժողովրդի անցյալի ու նրա հերոս պաշտպանների սխրագործությունների հետ։ «Նոր տետրակում» Հայաստանի հերոսական անցյալին հակադրված է տխրալի առօրյան, երբ երկիրը բաժան-բաժան էր եղել օտար տիրապետողների միջև։ Յուրյց է տրված, թե ինչպես են օտարները կողոպտում հայ ժողովրդին, մանրամասն թվարկված են նրանց գանձած հարկերն ու տուրքերը։ Այդ ամենից հետո գիրքը կոչ է անում հայ երիտասարդներին՝ դուրս գալ օտար բռնակալների դեմ և զենքի ուժով նվաճել ազատությունը. «ապա լաւ ևս է մեռանիլն մի անգամ քաջաբար՝ քան զկեալն զայսպիսի թշուառութեամբ»⁵¹։

«Նոր տետրակի» մեջ քննադատության է ենթարկվում միապետական կարգը։ Մանրամասն վերլուծելով հայոց պետականության անկման պատճառները, Բաղրամյանը գտնում է, որ այդ անկումը հետևանք էր հայ թագավորների և իշխանների միանձնյա իշխանության և կամայականությունների, հայերի ծուլության և տգիտության, անմիաբանության և անփութության։ Նա գտնում է, որ միայն մի մարդ էր վիճակի չէ ճշտորեն կառավարելու, նա կարող է սխալվել, իսկ միապետի սխալը դժբախտություն է ժողովրդի համար։ «Է բնականապէս ամենայն մարդ սխալական,—գրված է «Յորդորակ»-ի մեջ,—իսկ իշխանին սխալումն ոչ միայն վնասս, այլ և երբեմն հարուստս մեծամեծս և աշխարհաւերութիւնս բերէ ի վերայ բոլոր ազգին»⁵²։

Ուրեմն միապետի իշխանությունը պետք է սահմանափակվի՝ «անխախտելի սահմանադրութեամբ և անեղծանելի լընտիր և ի մեծամեծ խորհրդականաց և յազգի խորհրդարանաց»⁵³։ Այլ կերպ ասած, պետք է ստեղծվի սահմանադրական միապետություն։

⁵⁰ Տե՛ս Ա. Բ. Կոստանյան, Կոստ. Եմին, էջ 301—303։

⁵¹ «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ», էջ 25։

⁵² Նույն տեղում, էջ 158—159։

⁵³ Նույն տեղում։

«Նոր տետրակում» արժարժված ազատագրական և լուսավորական գաղափարները, ինչպես նաև Հայաստանի ազատագրման Բաղրամյանի քաղաքական ծրագիրը կրում էին Հովսեփ Էմինի հասարակական-քաղաքական հայացքների և գաղափարների ազդեցությունը⁵⁴։

«Նոր տետրակի» օրինակները մադրասցիները տարածում են հայերի մեջ, մի քանի օրինակ էլ ուղարկում Ղարաբաղի մելիքներին, որոնց պարզաբանում են իրենց նպատակները, կոչ անում ապստամբվել օտար բռնակալների դեմ։ Գրքերից ու զանազան նվերներից բացի, մադրասցիները մելիքներին ուղարկում էին նաև զենք⁵⁵։

«Նոր տետրակի» մեկ օրինակ, մի ընդարձակ նամակի հետ, մադրասցիներն ուղարկում են Սիմեոն կաթողիկոսին (դժբախտաբար այդ նամակը չի պահպանվել, նրա մասին կարելի է գաղափար կազմել Սիմեոն կաթողիկոսի պատասխան նամակից)։ Մադրասցիները Հայաստանի ազատագրման գործն իրականացնելու համար նախագծել էին գործողության մի ամբողջ ծրագիր, ինչպես նաև շարադրել էին իրենց տեսակետները ապագա հայկական պետության քաղաքական կառուցվածքի մասին։

Նրանք անհրաժեշտ էին համարում Հերակլ II-ի և Ղարաբաղի մելիքների միաբանությունը, այն համարելով հետագա գործողությունների հաջողության նախապայման։ Առաջարկում էին օգնություն խնդրել Ռուսաստանից և այդ կապակցությամբ հատուկ դիմում ուղղել ռուսաց կայսրուհուն։ Կաթողիկոսին խորհուրդ էր տրվում պարզել հայերի քանակը, հատուկ նվիրակների միջոցով ռազմական գործ սովորեցնել բնակչությանը, նախապատրաստել նրանց զինված ապստամբության։ Առաջարկվում էր մի նախարար կարգել, որը ծերակույտի հետ միասին, օրենքի համաձայն, պետք է ղեկավարեր ժողովրդին։ «Ու այն նախարարը,—գրել էին նրանք,—ժամանակաւոր լիցի»⁵⁶։

Ստանալով «Նոր տետրակը» և ծրագրային այս նամակը, Սիմեոն կաթողիկոսը, որը խիստ զգուշանում էր ազատագրական ձգտումների բացահայտ դրսևորումից, մի նամակ է հղում Շ. Շահամիրյանին և առաջարկում վերջ տալ այդ ամենին։ Մեկ այլ նամակով նա կարգադրում է հավաքել և այրել «Նոր տետրակի» օրինակները, վակել տպարանը, դադարեցնել Ղարաբաղի մելիքներին «վնասավոր» բաներ գրելը, հրաժարվել իրենց ծրագրերից և այդ գրքի հեղինակ Մովսես Բաղրամյանին հեռացնել իրենց շրջանակից։ Վերջինիս նա բանադրում է և սպառնում նույնն անել մյուսների նկատմամբ, եթե չկատարեն իր պահանջները⁵⁷։

Կաթողիկոսի սպառնալիքները անզոր եղան կասեցնելու մադրասցիների գործունեությունը։ Տպարանը շարունակում է աշխատել, իսկ կապը Ղարաբաղի մելիքների, ինչպես նաև Գանձասարի կաթողիկոսի հետ չի ընդհատվում։

Հարկ է նշել, որ հետագայում՝ 1786 թ. «Նոր տետրակը» թարգմանվում է ռուսերեն և երկու հազար տպաքանակով լույս ընծայվում Պետերբուրգում։ Այդ թարգմանությամբ ռուս հասարակայնության ուշադրություն էր հրավիրվում հայ ժողովրդի ազատագրման հարցի վրա։ Գրքի թարգմանությունը և

⁵⁴ Տե՛ս А. Р. Иоакимьян, Иосиф Эмин, էջ 298—299։

⁵⁵ Տե՛ս «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Ը, մասն II, №իքիս, 1908, էջ 378։

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 275։

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 576։

Ծրագրելով Հայաստանի ազատագրումը, մադրասցիները կամենում էին մի աշխատություն ևս լույս ընծայել, որի մեջ հիմնավորելով իրենց ազատագրական դադափարները, շարագրել այն օրենքները, որոնցով պետք է ղեկավարվեին ապագա հույկական պետության քաղաքացիները։ Ահա այս նպատակով, դեռևս «Նոր տետրակի» տպագրման ժամանակներից մինչև 80-ական թվականները, մշակվեց և ապա 1788—1789 թթ. տպագրվեց Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառացը»՝ բուրժուական հանրապետության առաջին ծրագիրը և երկրորդ քաղաքական-հրապարակախոսական դիրքը հայ իրականության մեջ⁵⁹։

«Որոգայթ փառացը» սկսվում է մի ընդարձակ առաջարկով, որտեղ բնադատության է ենթարկվում կառավարման միապետական եղանակը և առաջ քաշվում օրենքի թագավորության գաղափարը։ Մանրամասն շարագրելով օրինակելի պետական կարգի գլխավոր սկզբունքները, Շահամիրյանը մերժում է ազնվականության ու եկեղեցու դասային արտոնությունները, ճորտությունն ու ավատատիրական կախման մյուս ձևերը։ Առաջաքանը զուտ տեսական բնույթ չի կրում. այն հայերին ուղղված յուրատեսակ մի դիմում է՝ օրենքները գնահատելու և ընդունելու, լուսավորության օգուտները հասկանալու մասին։ Միաժամանակ հայերին կոչ է արվում ազատագրական պայքարի ենել օտար լծի դեմ և ազատագրել հայրենիքը. «Հարկաւոր է մեզ մեռանիլ ազատ և պատրաստիլ վասն մեր կեանս յաւիտենականս, քան թէ կալով մնալ կենդանի մարմնով ի կեանս անկարգութեամբ և ծառայութեամբ»⁶⁰։

Համառոտակի անդրադառնալով հայոց պատմությանը, Շահամիրյանը գտնում է, որ հայ թագավորների անիրավ և գոռոզ իշխանությունն էր պատճառը, որ Հայոց երկիրը զրկվեց պետականությունից և ընկավ օտար տիրապետողների լծի տակ։

Մարդու ազատության գաղափարը կարմիր թելի պես անցնում է «Որոգայթ փառացի» միջով։ Աստված ստեղծելով Ադամին, գրում է Շահամիրյանը, նրա տրամադրության տակ է դրել «ամենայն ստեղծուածք ի վերայ երկրի և ի ներքոյ արեգական», հետևապես մարդիկ պետք է թագավորեն միայն բնության և ոչ իրենց նման բանական արարածների վրա, իսկ մարդկանց վրա թագավորելու է օրենքը։

Գրքի երկրորդ մասում տրված է Հայաստանի սահմանադրության նախագիծը, ըստ որի օտար լծից ազատագրված Հայաստանում, ավատատիրական հետամնաց կարգերի փոխարեն, ստեղծվելու էին այնպիսի կարգեր, որոնք պետք է նպաստեին բուրժուական հարաբերությունների զարգացմանը։

Շահամիրյանի երազած պետության մեջ ամենուրեք իշխելու էր օրենքը, իսկ այդ օրենքի ստեղծման իրավունքը, ինչպես նաև երկրի գերագույն իշխանությունը վերապահված էր «Հայոց տանը»՝ պառլամենտին, որի փոխանորդների ընտրությունը լինելու էր երկաստիճան, առանց որևէ ցենզի։ Յուրաքանչյուր ընտրական տեղամասից երեք տարի ժամանակով ընտրված երկու փոխանորդներից մեկը պետք է դառնար «Հայոց տան» տանուտեր, մյուսը՝

⁵⁹ «Որոգայթ փառացի» շարագրման և տպագրության ժամանակի մասին տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, К истории возникновения „Западни честолубия“, «Ցեղեկագիրք» ՀՍՄՀ ԳԱ (հաս. դիս.), 1948, № 3, էջ 11—25։

⁶⁰ «Որոգայթ փառաց», էջ 58։

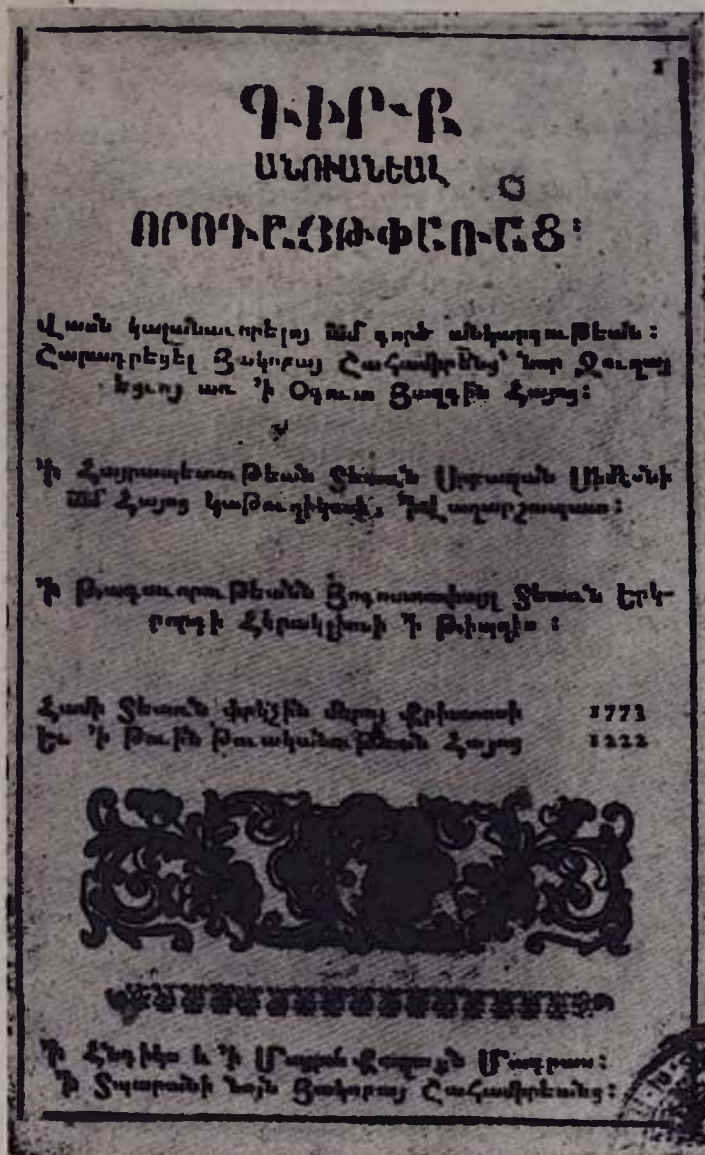
պետական պաշտոնյաւ Փոխանորդներն էլ իրենց միջից ընտրելու էին տասն-երեք հոգու, որոնցից մեկը վիճակահանութեամբ ղառնալու էր նախարար՝ երեք տարի ժամանակով, իսկ մյուսները՝ խորհրդակիցներ, այսինքն՝ տեղականներ, նախարարը օրենքների առաջին կատարողն էր, Հայոց երկրի ներկայացուցիչը, զորքերի գլխավոր հրամանատարը։ Նրան է վերապահված պատերազմ հայտարարելու կամ հաշտութիւն կնքելու իրավունքը։ Հարկ է նշել, որ նախարարի ընտրութեան կարգում արված են որոշ վերապահութիւններ։ Այսպես, 20-րդ հոգվածի համաձայն նախարար կամ խորհրդակից կարող էր ընտրվել «այլ մի տէր պատուոյ և գաւառի», այսինքն՝ հարստութեան և գավառի տեր մեկը։ «Որոգայթում» ոչ մի տեղ ակնարկ չկա այն մասին, որ Հայաստանում լինելու էին նաև գավառատերեր։ Ազատագրական պայքարում մադրասցիները ակտիվ դեր էին հատկացնում նաև Ղարաբաղի մելիքներին, այսինքն՝ «գավառի» տեր մարդկանց։ Սահմանադրութիւնն էլ, ահա, այդ ակտիվութիւնը վարձատրած լինելու նպատակով, ստեղծում է նրանց համար ազատագրվելիք երկրում ղեկավար պաշտոն զբաղելու հնարավորութիւն։ 52 և 53-րդ հոգվածների համաձայն նախարար կարող էր դառնալ նաև Հայկի, Վաղարշակի կամ Բագրատի հաջորդներից որեւէ մեկը, ընդ որում այդ պաշտոնը տրվելու էր նրան ցմահ և նա իրավունք էր ստանում այն ժառանգութիւն թողնելու իր հաջորդներին։ Այս վերապահութիւնը ևս գործնական նպատակներով էր արվում։ Հայաստանի ազատագրման հուլիսը մադրասցիները կապել էին նաև Բագրատունիներից սերված վրաց Հերակլ II թագավորի հետ և ցանկանալով շահագրգռած լինել նրան, խոստանում էին Հայաստանի նախարարի պաշտոնը։ Այսուհանդերձ երկու դեպքում էլ նախարարի իրավունքները չէին ընդլայնվում. նա պարտավոր էր սրբութեամբ պահպանել և կիրառել օրենքը, հակառակ դեպքում կարող էին նրան փոխել և փոխարենը նշանակել մեկ ուրիշի։

«Որոգայթ փառացում» պատշաճ տեղ է հատկացվում ապագա Հայաստանի զինված ուժերի հարցին։ Հայաստանի բոլոր բնակավայրերն ունենալու էին դպրոցներ։ Ուսուցիչների մի մասը մանուկներին գիր ու գրականութիւն էր սովորեցնելու, մյուս մասը՝ ռազմագիտութիւն։ Խնամք էր տարվելու գիտութեան և մշակույթի զարգացման ուղղութեամբ։ Մանրամասն մշակված են նաև ապագա պետութեան արդարադատութեան, եկամուտների ու ծախքերի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր։ Նկեղեցին անջատվելու էր պետութեանից, դպրոցը՝ հեղեցուց։

Այսպիսով, ապագա Հայաստանի հասարակական ու պետական կառուցվածքը նախագծելիս, Շահամիրյանն ու նրա գաղափարակիցները վճռականորեն մերժում էին ավատատիրական հասարակարգը։ Նրանց երազած Հայաստանում չպետք է լինեին ճորտեր ու դասային արտոնութիւններ վայելողներ։ Բոլորն ազատ ու հավասար էին լինելու օրենքի առաջ, հասարակարգը հիմնըված էր լինելու բուրժուական մասնավոր սեփականութեան և բուրժուական գույքային հարաբերութիւնների վրա։

«Որոգայթ փառացը»՝ Հայաստանում սահմանադրական հանրապետութիւն ստեղծելու այդ ծրագիրը, խիստ առաջադիմական և բացառիկ կարևորութիւն ունեցող վավերագիր է, XVIII դարի հայ հասարակական մտքի արժեքավոր ստեղծագործութիւնը։

«Որոգայթ փառացի» հրապարակումից առաջ՝ դեռևս 1783 թ. Մադրասի



«Որովայր փառացի» ախտոստաթերթ

ապարանում լույս ընծայվեց Մադրասի հայ գաղութի կանոնադրությունը՝ «Տեսրակ որ կոչի նշաւակ վասն կառավարելոյ ինչս որրոց և առանց կտակ ննջեցելոց» վերնագրով։ «Նշաւակը» կազմված է «Որովայր փառացի» գաղափարների ոգով։ Հեղինակը, նույն ինքը՝ Շահամիր Շահամիրյանն է⁶¹։ Ըստ

⁶¹ Տե՛ս Թաղ. Ավգալբեգյան, Շահամիր Շահամիրյանն ու հնդկահայոց համայնական ինքնավարությունը XVIII դարում, Հայագիտական հետազոտություններ, էջ 262—263։

«Նշաւակի» Մադրասի հայ համայնքը ղեկավարելու են երեք կառավարիչներ, որոնք ընտրվելու են ընդհանուր ժողովի կողմից: Եթե ընտրվողները պետք է լինեին «տէր ընչից և պատույ»⁶², ապա ընտրողների նկատմամբ այդ սահմանափակումը գոյություն չունեւր: Բոլորն էլ հավասարապես օժտված էին ընտրական իրավունքով: Մադրասի հայերի նվիրատվությունների, կտակների, առևտրականներից գանձվող գումարների ու այլ ստացվածքների հաշվին հիմնված է եղել բարեգործական դրամարկղ, այսպես կոչված՝ «Սնդուկ որբոց Մադրասի հայոց», որի միջոցները ծախսվել են որբերի, աղքատների, դաղթականների, ինչպես նաև ազգային դպրոցի վրա:

Հայ իրականութեան մեջ իր նախորդը չունեցող այս ուշագրավ կանոնադրության մեջ պարզորոշ կերպով դրված է ներգաղթի հարցը: Հեղինակը հույս է հայտնում, որ երբ ազատագրվի Հայաստանը, «Մնացորդն է մէջ ցնծութեամբ ելցեն ի պանդխտութենէ առ գիրկս գորովագոյթ մօրն իւրեանց յԱրարատ յաշխարհ»⁶³: Գրելով այս մասին, հայրենակարոտ հեղինակը չի կարողանում զսպել իրեն և երանի է տալիս այդ ներգաղթողներին. «Եւ մի կարի լոռի բերան իմ,—գրում է նա,—ասել երանի և բազմիցս երանի արանցն յայնոցունց, որում գտանիցին այն Ոսկէզօծ ժամանակն երջանկութեան»⁶⁴: Նախքան Հայաստանի ազատագրումը, Հնդկաստանից հարկադրաբար հեռացող հայրենակիցներին խորհուրդ էր տրվում ժամանակավորապես հաստատվել Հյուսիսային Կովկասի Ղզլար քաղաքում: «Նշաւակի» մեջ բերված է ռուսաց թագավորի և գաղթական հնդկահայերի միջև կնքվելիք պայմանագրի օրինակը: 17 կետից բաղկացած այդ պայմանագիրը սահմանում էր, որ գաղթական հայերը Ռուսաստանում վայելելու են մի շարք արտոնություններ՝ ազատորեն ղբաղվելու են առևտրով ու արհեստներով, կարող են գնել ու վաճառել կալվածքներ, ազատված են լինելու ղինվորագրումից ու ղինվորական հարկերից, ունենալու են իրենց գատարանը, եկեղեցին, նրանցից դանձվող հարկերը չեն գերազանցելու ռուսներից գանձվող հարկերից, անժառանգ մահացածների գույքը մնալու է համայնքին և, որ չափազանց կարևոր է ու շատ բնորոշ մադրասցի ազատամիտների համար, Ռուսաստանում իշխող ճորտատիրական կարգերը չեն տարածվելու հայ գաղթականների վրա՝ «ի յաղգէ մերմէ մի լինիցի ծառայ, այլ միայն ազատ»⁶⁵:

Մադրասի խմբակի կարևորագույն հրատարակությունից մեկն էլ Հայաստանի քարտեզն է՝ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը», որը Շ. Շահամիրյանի պատվերով լույս ընծայվեց Վենետիկի Մխիթարյանների տպարանում 1778 թ.⁶⁶: «Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը» կարծեք հավելվածն է «Տնոր տետրակի» և «Որոգայթի», այն օժանդակում է ավելի լայն պատկերացում տալու Հայաստանի, նրա բնակավայրերի, լեռների ու ջրերի, սահմանների, հարևան երկրների և, ընդհանրապես, այն ամենի մասին, ինչ կարելի է հաղորդել քարտեզի միջոցով: «Աշխարհացոյցը» կոչված էր նպաստելու հայ երիտասարդության մեջ հայրենասիրություն ներարկելու գործին, մեծ օգնու-

⁶² «Տետրակ որ կոչի նշաւակ», էջ 7:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 5:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 57:

⁶⁶ Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը», «Բանբեր մատենադարանի», № 6, Երևան, 1962, էջ 353—362:

թյուն պետք է ցույց տար երկրի ազատագրությանը նախանձախնդիր հայ իշխանավոր անձանց ու զորավարներին՝ իրենց ամենօրյա պայքարում:

Հարկ է նշել, որ Մխիթարյանները լավ են կատարել Շ. Շահամիրյանի պատվերը. նրանց փորագրած «Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը», որը հայկական վեցերորդ տպագիր քարտեզն է, տեխնիկայի այն ժամանակվա պայմաններում, անտարակույս, քարտեզագրական մի լուրջ նվաճում է եղել:

Քարտեզի հիշատակարանը շրջափակված է հայ ազգային հերոսների նկարներով. մի կողմում Հայկն է, աղեղը ձեռքին և Արամը՝ տեգով զինված, մյուս կողմում Տիգրանն է, արքայական փոքրիկ գավազանով, հետո՝ Տրդատը: Այս նկարները քարտեզին գեղեցիկ տեսք տալու համար չեն միայն: Շ. Շահամիրյանը «Որոգայթ փառացում» գրում է. «...Որպէս լուաք ի բերանոյ բազմաց թէ ի մէջ հարիւր արանց հայոց հազիւ մի այր գտանի, զի լուեալ իցէ ի բերանէ յումեքէ, եթէ հայոց ժամանակս էին տէր և թագաւոր ի վերայ երկրին Հայաստանեայց» և շարադրելով այդ գիրքը նպատակ ունի հիշեցնելու նրանց այդ ամենի մասին, որպեսզի «կարելի լինիցի փրկել ազդն հայոց ի ծառայութենէ և արասցէ մեզ երջանիկ և վայելուչ որդէգրութեան նախահարց մերոց Հայկայ, Արամայ, Տիգրանայ և այլն»⁶⁷: Վերահիշյալ անձանց նկարների զետեղումը քարտեզի վրա, որ արված է անկասկած Շ. Շահամիրյանի պատվերով, հետապնդել է այդօրինակ նպատակ՝ ոգեշնչել հայ երիտասարդությանը հայրենիքի անկախության համար մարտնչած հերոսների կերպարներով: Այդ տեսակետից բնորոշ են նաև հիշատակարանի զարդերը: Դրանք դրոշմներ, զինքեր և երաժշտական գործիքներ են, որ խորհրդանշում են ապստամբություն, զինված պայքար՝ հանուն հայրենի երկրի ազատության:

Քարտեզի վրա Հայաստանի մի մասը և Վրաստանը, որի հետ նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի և Հյուսիսային Կովկասի մի մասը, վերցված են մի ընդհանուր սահմանի մեջ: Հստ երևույթին դա մադրասցիների երազած հայվրացական միասնական պետության տարածքն է, որը նրանք կամենում էին ստեղծել Ռուսական կայսրության հովանու ներքո:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ 1768—1774 ԹԹ.

ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը նոր թափ հաղորդեց հայ ազատագրական շարժմանը: Զգտիլով Օսմանյան կայսրության դեմ հանել թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին, ռուսական իշխանությունները հայտարարում էին, թե պատերազմի հիմնական նպատակներից մեկն էլ քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրումն է: Ռուսական զործակալները ձգտում էին բալկանյան սլավոններին և հույներին ապստամբեցնել թուրքերի դեմ: Համառ լուրեր էին շրջում այն մասին, որ ռուսները զորք են մտցնելու Անդրկովկաս և Վրաստանի ու Իմերեթիայի թագավորների հետ միասին արշավելու են թուրքիայի վրա: Այս տեղեկությունները այնքան մեծ տպավորություն են թողնում սահմանամերձ վայրերի հայ բնակչության վրա, որ 1769 թ. ամռանը թուրքիայից նրանք զանգվածաբար սկսում են գաղթել Վրաստան⁶⁸:

Ապագա արշավանքի լուրը մեծ ոգևորություն առաջ բերեց նաև Ռուսաս-

⁶⁷ «Որոգայթ փառաց», էջ 124:

⁶⁸ Տե՛ս Ա. Ք. Иоаннисян, Иосиф Эмил, էջ 206: